

Vokální systém z hlediska sociální distinktivnosti

Příspěvek k výkladu úlohy řečové komunikace při identifikaci sociálního statusu

JAN JIRÁK

OTAKAR ŠOLTYS*

Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy, Praha

Vocalic System from the Perspective of a Social Distinctiveness

The Identification of Social Status and the Process of Social Communication

Abstract: Since the inception of Labov's sociolinguistics in the sixties attempts to connect linguistic form with the phenomena of social structures - that is, to connect arbitrary language forms with the natural phenomena of social systems - have enjoyed relative success. This unequal connection should account for the the relatively low explanatory power of such attempts. For this reason we have demonstrated the formal potentiality of the Czech vocalic system rather than its meaning for social stratification.

Sociologický časopis, 1994, Vol. 30 (No. 1: 51-56)

Informace o účastnících komunikace

Součástí a podmínkou úspěšného komunikování je (kromě jiného) i vytvoření si představy o sociálním zařazení těch, kteří se komunikační události účastní.

Lidé si zvykli, že si v komunikační události, ať už mluvené (např. při rozhovoru), nebo psané (např. v dopise), na základě celé řady „signálů“ dotvářejí, resp. korigují představy o sobě navzájem, aby se na základě těchto představ mohli komunikačně chovat. Z těchto „signálů“ odečítají účastníci komunikace nejen informace bezprostředně se vztahující k průběhu komunikace (náladu, pochopení, záměr apod.), ale i některé podstatné a dlouhodobé údaje o účastnících komunikace, např. o vzdělání, o názorové orientaci, o zkušenostech, o sociálním statusu. Lze uvažovat o tom, že jak informace o momentálním rozpoložení komunikátorů, tak o jejich relativně stálých rysech potřebují spolehlivou formu pro své vyjádření, aby se lidé v průběhu události, ale i po ní mohli snáze orientovat.

Pokud se taková forma osvědčí a nabude-li vlastností formy výhradní a jedinečné, pak se záhy může zařadit do komunikačních norem a stát se závaznou součástí komunikační události.

Pokusíme se v našem příspěvku ukázat, jak se nám jeví možnosti signalizovat sociální status v mluveném projevu. Soustředíme však naši pozornost pouze na jeden dílčí aspekt tohoto složitého procesu, a to na „signalizační“ hodnotu výslovnosti samohlásek. Naše volba padla na samohlásky proto, že jsou sice intenzivně prožívány, ale ve vědomí komunikujících jsou překrývány řadou jevů z jiných rovin jazykového systému (např. intonací, slovní zásobou, složitostí souvětí stavby).

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Jan Jiráček a PhDr. Otakar Šoltys, CSc., Fakulta sociálních věd UK, katedra masové komunikace, Smetanovo nábřeží 6, 110 00 Praha 1.

Výslovnost jako potenciální signál sociální hodnoty

Na procesu sociálního zařazování při komunikaci podílí několik faktorů, které jsou v zásadě dvojí povahy: jedny jsou aktuální - pojí se s konkrétní a jedinečnou komunikační událostí (řeč, neverbální projevy, oblečení, doplňky), druhé jsou uzačlné - pojí se s informacemi, které o sobě účastníci komunikace mají (majetkové poměry, bydlení, model auta, životní styl apod.). Pro aktuální i uzačlné faktory - ať se jedná o poznatky jazykové i nejazykové - je typický vztah ovlivnitelnosti uzačlných faktorů prostřednictvím aktuálních a interpretovatelnosti aktuálních faktorů prostřednictvím uzačlných, který podrobně známe ze vztahu mluvy (la parole) a jazyka (la langue).

Vývoj sociální diferenciacie naší společnosti na počátku 90. let je přes veškerou jeho souvislost s lety předcházejícími velmi výrazný. Charakteristické je, že jde o vývoj „neformální“ v tom smyslu, že formy pro signalizování sociální distance se ustalují mnohem pomaleji než sociální distance samotné. Jsou již aktuální, ale ještě ne uzačlně strukturované a hlavně ještě nejsou v komunikaci plně respektované a shodně interpretované. Široce se rozvinuly kupř. distinkce nesené formou oblečení, obutí a doplňků, jako jsou účesy, brýle, hodinky, spony do kravat, dýmky a zapalovače, náramky, příruční zavazadla a odznaky. Také auta podstatně „zvýznamněla“ a zjemnila odstíny své rozlišovací schopnosti jako distinktivní forma sociálního statusu. Nedostatečně rozvinutá zatím zůstává distinktivnost bydlení, zatímco forma odpočinku a dovolených (a trávení volného času vůbec) jako výraz sociálního statusu prodělává podstatné obsahové proměny.

Zatímco pro jiné systémy využitelné pro signalizování sociálního statusu - např. pro auta - platí, že mají možnost znmožovat, nebo redukovat počet distinkcí (v závislosti na množství aut, která jsou aktuálně na trhu k dispozici), je český hláskový subsystém relativně uzavřený a v časovém rozměru lidského života prakticky neproměnný. Distinktivnost v subsystému českých samohlásek je dána tím, jaké zvuky jsou mluvidla schopna realizovat a jaké zvuky je sluch schopen rozlišit, tedy ve způsobech artikulace a akustické percepcie samohlásek. Protože komplexní pohled na samohlásky (výklady o vztahu artikulace a akustických i percepčních vlastností) je velmi komplikovaný, pokusíme se alespoň dílčí úvahou přispět k osvětlení *sociálně distinktivní funkce českých samohlásek* při jejich artikulaci.

Odpreparovat české samohlásky z proudu řeči je jistá abstrakce. V přirozeném stavu jsou vlastnosti českých samohlásek těsně provázány s celkovou mluvní realizací projevu - s timbrem a výškou hlasu, s výslovnostním tempem, asimilacemi a redukcemi, s přízvukováním apod. I tyto „průvodní“ jevy mohou být samostatnými nositeli sociální distinktivnosti. Samohlásky jsou tóny, které se vytvářejí za součinnosti hlasivek, dutiny ústní, hmoty jazyka a rtů. Na jejich artikulaci se pasívně podílejí ještě další dutiny. V podstatě je však artikulace dána tvarem dutiny ústní jako rezonančního prostoru, který je ovlivňován otevřením čelistí a umístěním masy jazyka. Jistě bude zajímavé si uvědomit, jaký prostor vlastně máme k dispozici:

	přední		střední		zadní
vysoké	ī, ī:				u, u:
středové		e, e:		o, o:	
nízké			a, a:		

Na schématu je tzv. samohláskový trojúhelník, který je symbolickým a geometrickým vyjádřením postavení jazyka v ústní dutině a mluvidel při fonaci českých samohlásek. Osa *vysoký-nízký* má tři stupně: *vysoký*, *středový* a *nízký*, osa *přední-zadní* má také tři stupně: *přední*, *střední* a *zadní*. Jednoznačně je určena jediné dvojice samohlásek *a, a:*, která je *střední* a *nízká*, zatímco

čtveřice *i, i:, e, e:* je *přední* a musí být rozlišována *přední vysoká* a *přední středová*, stejně jako *o, o:, u, u:* je *zadní vysoká* a *zadní středová*. Navíc je třeba si uvědomit, že do fonace českých vokálů nejsou zapojeny nosní dutiny a u *u, u:* jsou zapojeny rty.

Především je třeba si uvědomit, že při artikulaci jsou samohlásky pro nás - uživatele - nositeli přinejmenším dvou typů vztahů: *distinktivních* a *fonostylistických*. Distinktivní vztah je spojen se zásadní změnou významu. Najdeme-li dvojici slov, tzv. *minimální pár*, jejichž význam se liší díky rozdílu mezi samohláskami (jinak se slova shodují), nalezi jsme důkaz pro distinktivní vztah, v němž jeden člen vylučuje druhý (a v němž nalezené hlásky jsou fonémy). Takových dvojic můžeme pro fonologickou distinktivnost uvést hned několik: *luk* proti *lak* proti *lek* proti *lok* proti *lěk* proti *lák*.

Fonostylistický vztah není založen na významovém rozlišení, ale pouze na modifikaci významu. Modifikací se rozumí obohacení významu o další fakty přesahující pouhé rozlišení významu a přinášející tzv. *fonostylistické rysy*. Foném není natolik modifikován, aby ztratil svou identitu a stal se fonémem jiným, avšak je natolik pozměněn, že tato změna může být nositelem dodatečného významu. Poznáme projev afektované osoby (ženy i muže), nejistého studenta, veselého dítěte a je zřejmé, že na identifikaci těchto projevů se podílejí i fonostylistické modifikace samohlásek. K základním vlastnostem přirozeného jazyka jako interindividuálního sémiotického kódu patří nadosobní závaznost používaných prostředků. Kolem jazykového systému jako celku (stejně jako kolem jeho dílčí subsystémů - v našem případě samohlásek) se vytváří sociální prostředí, které je bezpříznakové. Je v podstatě arbitrární, jaké konkrétní fenomény tuto bezpříznakovou pozici obsadí, avšak je-li jednou obsazena, pak už jiné fenomény s toutž funkcí nabývají hodnot příznakovosti. Chceme tím zdůraznit myšlenku, že svazek akustických vlastností reprezentující české samohlásky má několik uzlových bodů, které představují konkrétní, obecně přijímanou a vyžadovanou idealizaci (*akustický obraz*) české samohlásky. Ta může být variována fonostylisticky, a když tyto hranice překročí a přestoupí do distinktivního vztahu, přiblíží se tím, nebo se dokonce ztotožní, s jinou idealizací. Můžeme tedy slovo *lok* říci tisíci možnými způsoby odlišně od ideální výslovnosti, dokud nepřekročíme hranici, která by z fonostylistické varianty *o* udělala fonologickou variantu, nebo přímo vzorovou samohlásku *e, a, u*, a přeměnila je tak v slova *lek, lak* nebo *luk*.

Je zřejmé, že na identifikaci sociálního statusu se nemohou podílet vztahy distinktivní, ale že může být z hlediska artikulace budován pouze na vztazích fonostylistických, pokud má být zachována identita jazyka, který se v komunikaci užívá. (Z tohoto hlediska je zřejmá sociálně distinktivní funkce francouzštiny v ruské komunikaci 19. století nebo latiny ve středověké komunikaci vzdělanců.)

Vezmeme-li v úvahu četnost, s jakou se samohlásky v řečovém projevu vyskytují, bylo by nanejvýš nepravděpodobné, kdyby některé fonostylistické varianty nenabývaly „hodnoty“ sociálně distinktivní funkce signalizující sociální status v komunikační události. Kvalita vyslovovaných samohlásek může být signálem (podpůrným, podvědomým), o němž lze opřít představy o sociálním statusu ostatních účastníků komunikační události, popř. jímž by bylo možné vlastní sociální status signalizovat (a pro úplnost dodejme - i předstírat).

Akustický obraz (image acoustic)

Výše uvedená tabulka českých samohláskových fonémů představuje kostru, která obalena masem zkušeností ze zažitých realizací zastupuje ony bezpříznakové akustické obrazy, o

nichž jsme psali. Ne všechny realizace, které se v sociální komunikaci uplatňují, mají nějaký rozlišující význam. Zcela nepochybné a zažité je rozlišení regionální (citlivost k nářečním zvláště v kvalitě výslovnosti samohlásek je stále velmi vysoká), jistou stabilitu má usuzování o vzdělání a inteligenci partnerů v komunikaci. Zaumco rozlišení sociální je podle našeho názoru nestabilizované (např. otevřenější výslovnost zřejmě může signalizovat spolu s nižší vzdělaností úrovní i zařazení do sociální skupiny, v níž se nositelé takového vzdělání zpravidla pohybují). Mluví se v této souvislosti o spisovné výslovnosti (která ovšem nemá jednoznačně definovaného nositele - v jiných zemích a jiných kulturách tímto nositelem může být královna, televizní moderátor, prestižní divadlo, vybraná univerzita). Spisovná výslovnost s sebou nese oficiálnost a reprezentativnost, je pravděpodobně signálem vyššího vzdělání a postupně nabývá významu věrohodnosti. Nese s sebou jednoznačně status vzdělaného a kulturně vyspělého jedince.

Systémové posuny na ose vysoký - nízký

Samohlásky položené blíže vysokým jsou typické pro ženskou výslovnost, a pokud tato tendence je výraznější, pak jsou znakem hysterie nebo jiných duševních chorob. Také mužští transvestité nebo „ženská část“ homosexuálního páru má výslovnost samohlásek situovanou blíže k vysokým. Posun směrem k vysokým je také signálem pro pozitivní emoce. Tato výslovnost se objeví např. při mazlení s mládětem lidským nebo zvířecím, nebo naopak při dětském „předvádění se“.

Tento druh posunu tedy signalizuje přirozenou ženskost, popř. její imitace, nebo signalizují emocionální expresi negativní, nebo pozitivní (afekt, mazlení).

Systémový posun samohláskového trojúhelníku blíže nízkým je přirozeně typický pro mužskou populaci. Závažná rozhodnutí nebo řeči s intencí k velké sociální prestiži se posouvají tímto směrem. Děti hrající si na dospělé posouvají výslovnost samohlásek tímto směrem. Tento směr posunu signalizuje závažnost a rozhodnost.

Systémové posuny na ose přední - zadní

Je zajímavé, že posuny výslovnosti v ose *přední-zadní* nejsou tak sémanticky zatíženy. Kromě několika vulgárních vtipů se posouvání výslovnosti dopředu, směrem k předním samohláskám, prožívá jako fyziologický problém (nestandardní zformování dutiny ústní), který se mluvčí snaží překonat, a posouvání výslovnosti směrem k zadním jako nepečlivá a nesrozumitelná výslovnost (huhlání), nebo směšné imitování např. anglické výslovnosti. Z našeho hlediska fonostylistické varianty vznikající posunem výslovnosti směrem k předním samohláskám, nebo naopak směrem k zadním samohláskám představují sémanticky nevyužitou (volnou) formu, která může být pro svou dostatečnou výraznost a jednoznačnost „zvýznamněna“ např. pro signalizování sociálního statusu.

Jiný vokální systém

Jak už jsme napsali, je spisovná výslovnost interpretována jako bezpříznaková. Nicméně systém, který jsme znázornili výše, není jediným systémem vokálů, s nímž se na českém území můžeme setkat. Protože však spisovná čeština je nejuniverzálnějším a teritoriálně nejrozšířenějším útvarem národního jazyka, je také pozadím, na němž jsou jiné fonologické systémy vnímány jako „odchylky od normálu“. Tyto odchylky jsou pro odborníka mnohdy dostatečným vodítkem pro lokalizaci mluvčího. (G. B. Shaw tuto schopnost zpopularizoval v básnické hyperbole, když ve svém slavném Pygmalionu v profesoru Higginsovi popsal význačného fonetika Henryho Sweeta.)

Nicméně je notoricky známo, že *Ostraváci mají kratke zobaky*, že mladí Pražáci *pejou pevo*, *valice moc*, že Chodům *hučitel přil na naši svarbu* nebo že na Tišnovsku *spí hišče v litě v nuce pud dochnó*. Fonologický systém ostravských nářečí tedy například nemá délku jako distinktivní vztah. Znamená to, že délka se přesunula do fonostylistických variant. Mladší pražská generace (toto nepřesné vymezení zahrnuje ty uživatele, kteří se v procesu socializace potýkají s nutností vymezit svou sociální a kulturní roli vůči rodičům) zase namísto předních a vysokých vyslovuje onu redukovanou samohlásku (mixed vowel), která je vnímána jako *e* namísto *i* a *a* namísto *e*. V chodském nářečí má *u* přídech *h* a na Tišnovsku alternuje *u* s *o* a naopak. Kromě několika posměšných písniček či říkaček, které tyto místně určené fonologické systémy vyvolaly, je třeba si uvědomit dvojí optiku, kterou tato vyjádření mohou být vnímána.

Jedna je zřejmá: z hlediska spisovné výslovnosti je tento mluvčí vnímán jako cizinec, který navíc nezná, nebo nechce používat bezpříznakovou výslovnost. Získává tak status neadaptovaného cizího elementu v komunikaci. Pak už je jen otázkou konsituace a kontextu, jestli bude prožíván jako obohacení komunikace nebo jako účastník s vlastnostmi bílé vrány.

Druhá je méně po ruce: jestliže lokální výslovnost je v daném kontextu a konsituaci dostatečně silná (většinová), pak se hodnocení na škále bezpříznakový-příznakový může přepólovat a z hlediska místní výslovnosti se spisovná výslovnost dostává do postavení příznakového člena páru. Pak vlastnosti cizího člena, ať už jako obohacení, nebo bílé vrány, získává spisovná výslovnost a spisovně vyslovující člověk nabývá status nepřizpůsobivého cizince. Tento fakt může být dostatečným podnětem pro sociální obdiv, nebo netolerantnost. Pražák pak může vnímat Olomoučáka jako někoho, kdo mluví vybraně spisovně, zatímco Brňák vnímá pražskou češtinu jako špinavou a ošklivou řeč z ulice. Ostraváci se mohou jevit Pražákům jako roztomilí nedouci, kdežto Pražáci se mohou jevit Ostravákům jako arogantní a namyšlení.

Z toho je zjevné, že výslovnost (a tedy i kvalita vyslovovaných samohlásek) dokresluje náš obraz o ostatních účastnících komunikace o informace (i když neověřené a mnohdy chimérické) o jejich vzdělání a inteligenci (respektive nevzdělání a neinteligenci, neboť naše hodnocení řečového chování je jednou kontinuální ukázkou netolerance a nesnášenlivosti).

Jednoznačná forma - vágní status

Na příkladech jsme si ukázali, jakou sociálně relevantní informaci (včetně sociální nesnášenlivosti) může subsystém českých samohlásek nést. Zároveň je nutné konstatovat, že české samohlásky poskytují ještě dostatek jednoznačné a výhradní formy, která by se mohla stát nositelem sociálního významu. Vzhledem k tomu, že stále probíhá sociální diferenciací naší společnosti, nedá se vyloučit, že některá sociální skupina a v ní vznikající sociální statusy si tuto formu „nezvýznamní“ ke své jednoznačné a výhradní identifikaci. Dosud však výslovnost nedosáhla toho sociálně distinktivního postavení, jaké má např. mezi uživateli jazyka v anglicky mluvících zemích. Je nepochybné, že čeština k identifikaci sociálních skupin a jednotlivců v nich už v současnosti slouží, ale na jiných rovinách jazykového systému: např. na rovině morfologické, na rovině syntaktické, na rovině lexikální (terminologie, frazeologie). Nové škálování sociální diferenciací je však mladé a nevytříbené a ustálený samohláskový systém nabízí mnoho „volných“ forem.

JAN JIRÁK vystudoval češtinu a angličtinu na filozofické fakultě UK v Praze, pak působil na této fakultě na katedře překladatelství a tlumočnictví. Od roku 1984 učí český jazyk, stylistiku, neverbální komunikaci a polemiku na fakultě žurnalistiky (nyní fakultě sociálních věd) UK v Praze. Překládá literární texty a filmové scénáře z angličtiny.

OTAKAR ŠOLTYS vystudoval češtinu a angličtinu na filozofické fakultě UK v Praze. Pak pracoval v Ústavu pro jazyk český ČSAV a věnoval se teoretickým otázkám jazyka a jazykovědy. V současnosti přednáší syntax, stylistiku a jazyk v médiích na fakultě sociálních věd UK v Praze. Spolupracuje se sociology a politology při výzkumu jazykových aspektů transformace sociální struktury.

Literatura

- Berger, C. R., J. J. Bradac 1982. *Language and Social Knowledge*. London: Edward Arnos Ltd.
- Bierwisch, M. 1983. „Psychologische Aspekte der Semantik natürlicher Sprache.“ In *Richtungen der modernen Semantikforschung*, hrsg. von W. Motsch, D. Viehweger. Berlin.
- Budil I. T. 1992. *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*. Praha: Triton.
- Daneš, F. 1985. *Věta a text*. Praha: Academia.
- DeFleur, M., S. Ball-Rokeach 1989. *Theories of Mass Communication. 5th edition*. New York & London: Longman.
- Helbig, G. 1991. *Vývoj jazykovědy po roce 1970*. Praha: Academia.
- Holasová, T. 1992. *Umíte dobře mluvit?* Praha: H&H.
- Chloupek, J., J. Nekvapil 1986. *Reader in Czech Sociolinguistics*. Praha: Academia.
- Janoušek, J. 1984. *Společná činnost a komunikace*. Praha: Academia.
- Knapp, L. M. 1984. *Interpersonal Communication and Human Relationship*. Newton, MA.: Allyn and Bacon Inc.
- Kořenský, J. 1992. *Komunikace a čeština*. Praha: H&H.
- Leška, O., J. Nekvapil, O. Šoltys 1987. „F. de Saussure and the Prague Linguistic Circle.“ *Philologica Pragensia* 30: 77-109.
- Morris, D. 1977. *Manwatching: A Field Guide to Human Behavior*. New York: Harry N. Abraham.
- Pauliny, E. 1979. *Slovenská fonológia*. Bratislava: Veda.
- Trudgill, P. 1983. *Sociolinguistics*. London: Penguin Books.
- Vachek, J. 1968. *Dynamika fonologického systému češtiny*. Praha: Academia.
- Výslovnost spisovné češtiny* 1978. Praha: Academia.
- Žibritová, G. 1984. *Sociálna komunikácia*. Bratislava: SPN.

Summary

The aim of this article is to describe the correlation between the pronunciation of Czech vowels and the speaker's social status. It states that the phonostylistical qualities of Czech vowels are rich and clear enough to become a form defining the social status of a speaker with necessary accuracy and distinctiveness. Nevertheless they are still not in actual use. This role is played by the higher strata of the linguistic system such as morphology, syntax and phraseology. Pronunciation does not have the same socio-distinctive values in the Czech language as in English-speaking countries. However the Czech vocalic subsystem is rich enough and the need to signal social differentiation formally is strong.